

capítulo noveno titulado «Après la mort de l'Apostat, qu'est devenu réseau de Julien?» de Jean Bouffartigue (Universidad Sorbonne Paris X); el apartado décimo «Una victime sans importance? La mort de la philosophe Hypatie», cuya autoría recae en Celia Martínez Maza (Universidad de Málaga), que realiza un retrato fantástico de la filósofa para así poder explicar la intolerancia de los cristianos frente a los eruditos de la época. En el capítulo undécimo «Des paroles aux actes. La destruction des synagogues et leur transformation en églises» de Pierluigi Lanfranchi (Universidad d'Aix-Marseille) el autor realiza una explicación magistral de la transformación de edificios de culto judíos en edificios de culto cristianos, una práctica recurrente en época tardoantigua. El texto correspondiente al doceavo apartado, de Philippe Blaudeau (Universidad d'Angers), titulado «Détruire pour construire une identité civique?», explica la transformación de la mayor parte de edificios de culto en edificios abandonados o edificios con otros fines; una auténtica puesta en acto de la moralidad y la doctrina cristiana. Junto con este capítulo doceavo, podríamos sumar los capítulos trece «Les chrétiens et les cultes à mystères dans les provinces hispaniques. Question de responsabilité et apport de l'archéologie» de Jaime Alvar (Universidad Carlos III) y catorce «Les

maisons de la cachette» de Yann Le Bohec (*emeritus* Universidad Paris Sorbonne) que, igualmente, nos hablan de la destrucción y la transformación de los edificios de culto paganos transformados o destruidos por los cristianos. Finalmente el capítulo decimoquinto «Mettre les religions en concurrence: la fin des oracles» de Christian R. Raschle (Universidad de Montreal) realiza una breve explicación de los aspectos más relevantes del cristianismo en esta época, como la instrumentalización de la política y la creación de los martirios, etc., llevados a cabo por los cristianos en el siglo IV d.C.

El libro, además de incluir estos quince apartados, incorpora una introducción y unas conclusiones, ambos redactados por Marie-Françoise Baslez y cuya lectura hace mucho más comprensible el libro. Finalmente el volumen incorpora un apartado de mapas, cronologías e índices; lo que lo convierte en una útil herramienta de consulta para todos aquellos interesados en adentrarse en este apasionante mundo. No queda más que felicitar a los autores por sus aportaciones tan significativas en este campo y a la profesora Marie-Françoise Baslez por haber sido capaz de coordinar este valiosísimo volumen.

Joan Rodríguez Segura

Domagoj TONČINIĆ, *Spomenici VII. Legije na području rimske provincije Dalmacije. Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia* (Katalozi i monografije 4), Split, Arheološki muzei u Splitu, 2011, 228 pp. ISBN: 978-953-7633-07-03.

Aquest important i ben presentat volum de la sèrie de catàlegs i monografies del Museu Arqueològic de Split es una bona mostra de les tasques d'aquest important museu, un dels principals de món si considerem la seva col·lecció epigràfica romana tant per abundància com per qualitat. Ens hem de felicitar, doncs,

de tenir a les nostres mans una obra necessària que representa una nova etapa important d'aquesta prestigiosa institució amb el suport del Ministeri de Cultura croat. El fet de donar el text en dues llengües fa que pugui servir tant al seu propi país, mantenint una important llengua de cultura, com a la comunitat

científica internacional que troba al seu abast una contribució de gran embranzida en el camp de l'epigrafia.

El catàleg ben il·lustrat inclou 99 inscripcions en pedra i 6 marques sobre *tegula* de la *legio VII Claudia pia fidelis*. Es tracta en conseqüència d'un *corpus* consistent d'inscripcions que permeten, com ha fet amb molt bon criteri l'autor, tota una sèrie de consideracions generals.

El volum, com no és podia fer altrament, comença amb una història de la recerca sobre la presència de la legió a Dalmàcia i naturalment amb la història de la mateixa legió i els seus desplaçaments. Segueix una revisió del que s'havia fet fins al moment sobre les formes monumentals dels epígrafs tot fixant-se amb certes formes, com pot ser la *porta Ditis* força freqüent en ells. El fet que membres de la legió siguin presents en set de les 28 «boundary stones», és a dir inscripcions que marquen termes, conegudes a Dalmàcia, i ben estudiades 27 d'elles per J.J. Wilkes, és un element que convé no passar per alt.

Poc es pot objectar al catàleg, ben estructurat i amb una bibliografia exhaustiva, les lectures són bones i l'edició molt correcta.

Potser algunes observacions podrien ajudar a una millor comprensió d'alguns textos, com és el cas de la número 91 (*CIL* III, 3198a = 10156 a + *CIL* III, 3200 = *CIL* III, 10158), on la línia 6 seria més comprensible si es llegeix a la línia següent *muniti*, amb un nexa IT, en lloc de *munit*, tot considerant que hi ha una llacuna després de la línia 5, però evidentment caldria comprovar-ho sobre la peça, com també s'hauria de contrastar el valor d'una lletra o numeral V en la part superior de la inscripció abans de la primera línia editada. En algun cas, com el de l'epígraf número 11 (*CIL* III, 8487), es podria segurament haver fet un intent de lectura millor del text, molt esborrat, com ens permet de veure l'excel·lent fotografia publicada. També això

s'hauria pogut fer amb la línia 10 del número 98 (*CIL* III, 12794)

En alguna altra inscripció la fotografia publicada permet de veure alguna lletra més així: *tibi* a la línia 9 de la número 1 (*AE* 1999, 1230); parèntesis quadrats innecessaris a la número 8 (*CIL* III, 9733), línia 6; també a la línia 6 de la número 99 (*CIL* III, 12794) podem veure CO final, i no únicament C, en la reconstrucció correcta de *Cor(nienses)*. En l'epígraf número 31 (*AE* 2000, 1174) s'ha de llegir SINO[P]E; en el número 42 (*AE* 1995, 1232) a l'última línia POSIT i no POSVIT; al número 46 (*CIL* III, 2716) potser LEG(ionis) i no LEC(ionis) segons la fotografia i l'última línia POSI(t) i no POS(uit); a la número 88 (*CIL* III, 8687) caldria revisar la lectura de la línia 4.

De cap manera volem desmerèixer aquest excel·lent treball amb algunes de les nostres observacions, que volen ser només una demostració de quina ha estat l'atenció que ens n'ha despertat la lectura. La seva aportació a l'anàlisi de conjunt de les peces és singularment important car no tan sols fa un estudi estadístic de freqüència en la tipologia dels monuments amb una gran minuciositat i cura, ans també es preocupa dels llocs de troballa per tal de precisar la incidència de la tipologia establerta. El formularis són també objecte de revisió minuciosa així com l'onomàstica, les *origines*, les filiacions, les edats, les tribus i els oficis i graus militars. També ho fa l'autor amb el nom de la mateixa unitat i les formes d'esmentar-ne el nom a les inscripcions i amb l'estructura dels noms dels mateixos soldats. Tot aquest conjunt d'anàlisis amb quadres, gràfics i representacions estadístiques i índexs fan modèlic el tractament. Voldríem destacar especialment un aspecte que farà segurament aquest treball útil més enllà del tema mateix: l'excel·lent classificació tipològica de les esteles i la serificació en forma gràfica d'aquestes, que sens dubte, constituïran un referent per a treballs posteriors.

Disposem, doncs, ara d'una bona edició de les inscripcions amb referència a la *legio VII Claudia pia fidelis* a Dalmàcia, que es complementa amb una anàlisi tipològica molt

notable que el farà indispensable per a estudis comparatius en el futur.

Marc Mayer i Olivé

Aldo BORLENGHI, *Il campus. Organizzazione e funzione di uno spazio pubblico in età romana. Le testimonianze in Italia e nelle Province occidentali* (Thiasos, Monografie, 1), Roma, Edizioni Quasar, 2011, 384 pp. + 152 ilustraciones. ISBN: 978-88-7140-454-7.

No cabe la menor duda que el libro del cual vamos a tratar a continuación viene a cubrir una laguna en el estudio de los edificios públicos romanos. El *campus* un espacio sólo atestiguado, comparativamente respecto a otros recintos, en escasas ocasiones es, sin embargo, un elemento esencial en el desarrollo de la vida urbana situado generalmente extramuros. Sus funciones por otra parte despiertan todavía dudas entre los especialistas aunque haya un principio de convergencia en considerar que se trata de un recinto dedicado esencialmente al ejercicio de los más jóvenes de la población urbana. El volumen que nos ocupa se preocupa especialmente por los orígenes de este tipo de edificios e intenta precisar su modelo que propone situar en los *saepta* del Campo de Marte en Roma, que tiene un extenso y documentado tratamiento específico, así como es el caso de los otros recintos de esta categoría documentados en Roma como el *Tiberinus*, el *Flaminius* o el de *Agrippa*. Las clasificaciones que propone el autor en los diversos apartados precisan las funciones de este tipo, por lo demás muy variado, de recintos y permiten un acercamiento preciso a su evolución cronológica, a su tipología y a las diversas necesidades a las que parece obedecer, con el consiguiente problema de los *gymnasia* y *palaestrae*. Resulta claro que la identificación arqueológica de estos recintos debe todavía avanzar teniendo en cuenta la presencia de monumentos funerarios en algunos de ellos como es el caso de *Herdonia* o

de *Alba Fucens* o la vinculación a contextos templares o cultuales. El papel de la *domus* imperial en este tipo de edificios es un factor que a la vista de la documentación existente es planteado con rigor. El trabajo, por otra parte, pone en evidencia la necesidad de replantearse el papel de los *collegia iuvenum* y su función en la sociedad romana.

El trabajo, naturalmente supera los anteriores, singularmente los muy importantes de H. Devijver y F. Van Wonterghem (especialmente «Il “campus” nell’impianto urbanistico delle città romane: testimonianze epigrafiche e resti archeologici», en *ActaA-Lov*, 20, 1981, pp. 33-68, e «Ancora sul campus delle città romane», *ibidem* 21, 1982, pp. 93-98; «Der “campus” der römischen Städte in Italia und im Westen», en *ZPE* 54, 1984, pp. 195-206; «Neue Belege zum “campus” der römischen Städte in Italia und im Westen», en *ZPE* 60, 1985, pp. 147-158; «The campus in the urban organization of Africa and Sardinia; two examples, Carthage and Carales», en *L’Africa Romana* 10, Sassari 1994, pp. 1035-1060). El lugar que ocupará este volumen en los estudios posteriores puede evaluarse ya a través del prefacio de Pierre Gros.

La combinación de los datos arqueológicos y los epigráficos ha dado como consecuencia una monografía que incluye no menos de 61 ítems, en los que hay que considerar que separa las evidencias epigráficas de las arqueológicas con buen criterio,